

प्रकरण दुसरे

पूर्वसंशोधनाचा आढावा

२.१ प्रास्ताविक

भविष्यात काही चांगल्या गोष्टी करावयाच्या झाल्यास भूतकाळाचा मागोवा घ्यावाच लागतो.

"इतिहासाचा परामर्श घेतल्याशिवाय वर्तमानाचे कर्तव्य पूर्ण होत नाही. नाहीतर भविष्याचे केलेले नियोजन कोलमडून पडल्याशिवाय राहत नाही."

प्रा. डॉ. एकनाथराव ना. गावंडे ('कृष्णाई' मधून)

कोणतेही संशोधन करण्यापूर्वी त्या संशोधनाशी संबंधित पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेणे अत्यंत आवश्यक असते. संशोधक संशोधनाची माहिती गोळा करीत असताना तसेच संशोधनाचे निष्कर्ष काढताना संशोधकाला पूर्वी झालेल्या संशोधनाची दीपस्तंभासारखी मदत घ्यावी लागते. कोणत्याही समस्येचा विचार करताना व तिची उकल करताना ह्या समस्यांच्या संबंधात ऐतिहासिक संबंध विचारात घेणे आवश्यक असते कारण संदर्भ विरहित समस्यांचा विचार निरर्थक ठरतो.

संशोधनाचे कार्य चालू असताना संदर्भ साहित्याचा उपयोग फार महत्त्वाचा आहे. त्या विषयासंबंधी विषयावर संशोधन करावयाचे आहे. त्याविषयी संबंधी योग्य माहिती मिळू शकते. ड्युई यांनी केलेल्या विश्लेषणानुसार पूर्वी झालेल्या कार्याचे सर्वेक्षण म्हणजे संशोधन प्रक्रियेची तिसरी पायरी.

संशोधक जेव्हा संशोधन करावयाचे असे ठरवितो तेव्हा कशावर संशोधन करावे हा सर्वात मोठा प्रश्न त्याचेसमोर उभा राहतो. कोणती समस्या निवडावी? निवडलेल्या समस्येवर

आजपर्यंत संशोधन झाले की नाही? झाले असेल तर कोणकोणत्या उपक्षेत्रात? कोणती पद्धती वापरली आहे, त्यातून काढलेले निष्कर्ष कितपत उपयुक्त आहेत? त्या समस्येवर आता कसे संशोधन होऊ शकेल? वरील प्रश्नांची उत्तरे मिळविण्यासाठी संशोधकास संबंधित साहित्याचे सर्वेक्षण करावे लागते.

"संशोधन म्हणजे लहान लहान भागाबद्दल अधिकाधिक माहिती जाणून घेणे होय."

कोणत्याही प्रकारच्या संशोधन कार्याची सुरुवात करण्यापूर्वी त्या संशोधन क्षेत्रात पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा अभ्यास करणे जरूरी असते. त्यामुळे पुनरावृत्ती टाळता येते. संशोधनास निश्चित दिशा मिळते, अडचणी टाळता येतात. संशोधनास पायाभूत माहिती मिळू शकते.

२.२ संबंधित साहित्याचा अर्थ

संबंधित साहित्य म्हणजे आपल्या विषयासंबंधीची माहिती ज्यात आहे असे सर्व साहित्य होय.

"The design of a piece of educational research should be reported in sufficient detail to enable another person to repeat the study step by step, obtaining data in the same kind of fashion from the same kinds of subjects or from the same sources. It is rare, in actual practice, to find a study well enough reported to make this replication possible."

Mouly George यांनी 'The Science of Education Research' या पुस्तकात म्हटले आहे की, "The review of related literature promote a greater

understanding of the problem and its critical aspects insures the evidence of unnecessary duplication and it also provides comparative data on the basis of which to evolute and interpret the significance of one's finding."

"The literature in any field forms the foundation upon which all future work will be built. The foundation of knowledge is provided by the review of literature. Our work is likely to be shallow & naive & will often duplicate work that has already been done by some one else."

- W.R. Borg

R = Rational way of thinking

E = Experts and executive treatment.

S = Search for solution.

E = Exactness

A = Analysis

R = Relationship facts

C = Careful, Recording

H = Honest, Hard work

२.३ संबंधित साहित्याचा आढावा घेण्याचे महत्त्व

ड्युई ने केलेल्या विश्लेषणानुसार पूर्वी झालेल्या कार्याचे सर्वेक्षण म्हणजे संशोधन प्रक्रियेची महत्त्वाची पायरी अशा प्रकारच्या तुलनात्मक अभ्यासातूनच उचित कार्यक्षम

तंत्राबद्दल निश्चित कल्पना प्राप्त होते. त्यामुळे असे लक्षात येते की, पूर्वी झालेल्या कार्याचा शोध घेण्याकरिता दीर्घ प्रयत्न करावे लागत असले तरी त्यामुळे संशोधनाचे कार्य पद्धतशीर व सफल होण्यास मदत होते.

शैक्षणिक संशोधनात संशोधकाला त्याच्या विषयाबद्दल परिपूर्ण माहिती मिळते व ती माहिती त्याला असणे आवश्यक आहे. कारण त्यावरून विषयाबद्दलची कल्पना अधिक स्पष्ट होते.

पूर्वाभ्यास हा चिकित्सक समालोचन व पृथःकरण पूर्वक करण्याची दक्षता घेणे जरूरीचे असते. संबंधित साहित्य हे संशोधकास संशोधन कार्याच्या सविस्तरावर मार्गदर्शक ठरते.

२.३.१ पूर्व संशोधनाच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. संशोधनाची अनावश्यक पुनरावृत्ती होत असेल तर ती टाळता येते.
२. संशोधन आराखडा तयार करण्यास उपयुक्त आहे.
३. संशोधन ज्ञान वाढीस लागते. संशोधनाची कार्यपद्धती समजते. संशोधन कौशल्य लक्षात येते.
४. संशोधकास सदैव निश्चित केलेल्या मार्गाने जाण्याची सूचना करणे.
५. श्रम व वेळेची बचत होते. संशोधकाचा आत्मविश्वास वाढीस लागतो.
६. संख्याशास्त्रीय साधनाचा उपयोग समजतो.
७. संशोधकास आपल्या संशोधनासाठी गृहीतकृत्य ठरविण्यास मदत होते.
८. संशोधनातील माहितीला आधार देतो.

९. नवीन संशोधनाला भक्कम आधार तयार होते.
१०. पूर्वी केलेल्या संशोधनापासून वेगळेपणा शोधता येतो.
११. भूतकाळातील संशोधनाची दिशा कळते.
१२. पूर्वीच्या संशोधनात राहिलेल्या त्रुटी भरून काढता येतात.
१३. संशोधन विषयासंबंधी शिष्टांत व गृहीतकृत्ये यांच्या मांडणीबद्दल निश्चित कल्पना प्राप्त करून घेणे.
१४. संशोधन विषयासंबंधी समुचित पद्धती, तंत्र व चाचण्याबद्दल माहिती मिळविणे.

२.३.२ पूर्व संशोधनाच्या अभ्यासाची आवश्यकता

१. निवडलेल्या विषयासंबंधी पूर्ण झालेल्या संशोधनाची कल्पना प्राप्ती करून त्याची पुनरावृत्ती टाळणे व उचित संशोधन विषय निवडण्यास मार्गदर्शन मिळविणे.
२. निवडलेल्या विषयासंबंधी समुचित पद्धती तंत्र व चाचण्याबद्दलची माहिती मिळविणे.
३. संशोधन विषयासंबंधी सिद्धांत व गृहीतकृत्ये यांच्या मांडणीबद्दल निश्चित कल्पना प्राप्त करून घेणे.
४. पूर्वीच्या संशोधनातील त्रुटीमध्ये सुधारणा करणे.
५. आधार सामग्री व निष्कर्ष याविषयी तुलनात्मक माहिती मिळविणे, समर्पक सांख्यिकी तंत्र व त्यांचा उपयोग आणि निर्वचन करण्यासाठी मार्गदर्शन प्राप्त करणे.
६. पूर्वीच्या संशोधनापासून वेगळेपण शोधणे.
७. संदर्भ साहित्याचा अभ्यास करून स्वतःची ज्ञानवृत्ती वाढविणे.

२.४ संशोधन समस्येशी निगडित साहित्याचा आढावा

संशोधकाने संशोधन कार्यासाठी निश्चित केलेल्या समस्या विषयाला वस्तुनिष्ठरित्या न्याय देण्याच्या हेतूने संशोधन म्हणजे काय? संशोधनाची वैशिष्ट्ये कोणती? संशोधन कार्य करण्याच्या पद्धती व तंत्रे आणि प्रक्रियेचे स्वरूप कोणते? संशोधन कार्याबद्दल विविध आयोग, विचारवंत, शैक्षणिक तज्ज्ञ व्यक्तीचे विचार, लेख व साहित्य याबद्दल जाणून घेवून माहिती मिळविण्याकरिता व अभ्यास करण्याकरिता संशोधकाने विविध स्रोतांतील साहित्याचा आढावा घेण्याचा शक्य तितका प्रयत्न संशोधिकेच्या वतीने करण्यात आला.

संबंधित पूर्व संशोधनाच्या आढाव्याच्या अभ्यासाने संशोधकाच्या समस्या विषयानुरूप दृष्टिकोनाला पाठबळ मिळाल्यास मदत होते आणि संशोधनात पुनरावृत्ती टाळली जावून संशोधन पद्धतीबाबत, तंत्राबाबत, चाचण्याबद्दल संकल्पना स्पष्ट होवून समस्या विषयानुरूप, परिकल्पना, वैशिष्ट्ये, गृहीतकृत्ये मांडणीबद्दल निश्चित कल्पना येते. त्याचप्रमाणे निष्कर्ष व निर्वचन करण्यासाठी योग्य दिशादर्शक मार्गदर्शन मिळते.

२.५ संशोधनाचे फायदे

१. पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला पूर्वी कोणत्या विषयात संशोधन झाले, कोणत्या विषयाशी संबंधित संशोधन होणे बाकी आहे. याचे ज्ञान मिळते.
२. पूर्व संशोधन हे भविष्यातील संशोधनाचा पाया तयार करते.
३. पूर्व संशोधन हे संशोधकाला कोणत्या दिशेने कार्य करावे याची माहिती पुरविते.
४. संशोधकाला संशोधनाची शेवटची सीमा गाठण्याकरिता पूर्व संशोधन मदत करते.
५. संशोधनातील शक्यता सावध करते.
६. संशोधकाला संशोधन चौकट तयार करण्याकरिता ज्ञान मिळते.

७. परिणामांच्या विश्लेषणाकरिता आवश्यक माहिती शोधून काढण्याकरिता मदत करते.
८. संशोधकाच्या विद्वत्तेत भर पडते. संशोधिकेने संशोधनात पीएच.डी. स्तरावरील शक्य तेवढ्या पूर्व संशोधनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.६ पूर्व संशोधनाचा आढावा

१) Burwani, Rupa G. (1991)

"An enquiry into the nature of self-concept in the area of competence and its impact on mental health and academic achievement."

Ph.D. Edu., Vishvabharti Uni. Calcutta

उद्दिष्टे

१. क्षमतेच्या वास्तविक 'स्व' संकल्पना आणि आदर्श 'स्व' संकल्पनेचा विस्तार आणि स्वरूपाचा अभ्यास करणे तसेच दोन मधील भेदात्मकतेचा अभ्यास करणे.
२. वास्तविक 'स्व' संकल्पना आदर्श 'स्व' संकल्पना आणि मानसिक आरोग्य, शैक्षणिक संपादन यामधील संबंधाचा अभ्यास करणे.
३. तिनही गटाची वाणिज्य, विज्ञान आणि मिश्र गटाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. वास्तविक 'स्व' संकल्पना प्राप्तांक, आदर्श 'स्व' संकल्पना प्राप्तांक, वास्तविक आदर्श भेदन प्राप्तांक आणि मानसिक आरोग्य प्राप्तांक कमी जास्त सामान्यपणे नमुन्यात विभागलेले होते. या चलांच्या प्राप्तांकामध्ये तीनही गट वेगवेगळे नव्हते.
२. वास्तविक 'स्व' संकल्पना आणि आदर्श 'स्व' संकल्पना उच्च सहसंबंधित होत्या.
३. उच्च वास्तविक 'स्व' संकल्पना प्राप्तांक असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी निम्न भेदन प्राप्तांक दर्शविला.

४. उच्च आदर्श 'स्व' संकल्पना मानसिक आरोग्यांशी उपयोगी असल्याचे लक्षात आले होते.
५. वास्तविक आणि आदर्श 'स्व' संकल्पना मधील भेदाभेदन मानसिक आजार आरोग्याशी साहचर्यीत होत्या.
६. वास्तविक आणि आदर्श 'स्व' संकल्पनामधील भेदाभेदाने वाणिज्य गटातील शैक्षणिक संपादनावर परिणाम केलेला नव्हता. परंतु विज्ञान गटातील शैक्षणिक संपादनावर परिणाम केलेला होता.

२) **Pandey, R.N. (1980)**

"Differences in Mental Ability among social classes."

Ph.D. Psy., DDU. Uni. Gorakhpur

उद्दिष्टे

उच्च सामाजिक वर्ग, उच्च मध्यम सामाजिक वर्ग, निम्न-मध्यम सामाजिक वर्ग, उच्च-निम्न सामाजिक वर्ग, निम्न-निम्न सामाजिक वर्गांच्या सामान्य मानसिक क्षमतांचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. सामान्य मानसिक क्षमतांच्या गुणांमध्ये सर्व सामाजिक वर्गांमध्ये भिन्नता आढळून आली.
२. वेगवेगळ्या घटकांवर सामान्य मानसिक क्षमतांच्या कसोटीमध्ये उच्च वर्गातील विद्यार्थ्यांनी चांगले गुण प्राप्त केले.
३. वयामध्ये होणारी वाढ आणि शिक्षण यांच्या तुलनेत सामान्य मानसिक क्षमता मधील फरक कमी आढळून आला.

४. सामाजिक स्तरातील फरकाला सामान्य मानसिक क्षमता संवेदनक्षम असलेल्या आढळून आल्या, जर विद्यार्थी उच्च सामाजिक वर्गातील असेल तर त्यांच्या सामान्य मानसिक क्षमता उच्च आढळण्याची संधी असते.

३) **Toong, S. (1982)**

"Vocational Aspirations in relation to creativity, Personality, Achievement and Socio-economic status of High school Students."

Ph.D. Edu., Pune Uni., Pune

उद्दिष्टे

१. वेगवेगळ्या क्षेत्राशी आणि व्यवसाय स्तरांशी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी महत्त्वाकांक्षा ठेवतात काय, याचा अभ्यास करणे.
२. विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक आकांक्षा वास्तववादी असतात की अवास्तववादी असतात याचा अभ्यास करणे.
३. सर्जनशीलता, व्यक्तिमत्त्व, ध्येय, सामाजिक आर्थिक दर्जाच्या बाबतीत विद्यार्थ्यांच्या वास्तव आणि अवास्तव व्यावसायिक आकांक्षामध्ये फरक आढळतो काय, याचा अभ्यास करणे.
४. सर्जनशीलता, व्यक्तिमत्त्व, ध्येय, सामाजिक आर्थिक दर्जा या बाबी विभिन्न क्षेत्राशी आणि व्यावसायिक आकांक्षा स्तरांशी वेगवेगळ्या लक्षात घेता येतात काय, याचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. अध्यापन आणि सामाजिक कार्यांच्या क्षेत्राशी कार्य करण्याची विद्यार्थ्यांची इच्छा टक्केवारीत जास्त प्रमाणात दिसून आली. कला क्षेत्रात कार्य करण्याची इच्छा टक्केवारीत कमी प्रमाणात आढळून आली. तर वाङ्मय क्षेत्रात कार्य करण्याची इच्छा फारच कमी प्रतिशत प्रमाणात आढळून आली.
२. दुय्यम स्तरावरील व्यवसाय क्षेत्रात सर्वात जास्त प्रतिशत प्रमाणात (४७.६५ प्रतिशत) कार्य करण्याची इच्छा विद्यार्थ्यांनी दर्शविली. तृतीय स्तर (स्तर III) कार्य करण्याची इच्छा (२४.८३) प्रतिशत विद्यार्थ्यांनी दर्शविली.
३. अभियांत्रिकी आणि आरोग्य क्षेत्र या व्यवसायास जास्त प्रतिशत प्रमाणपत्र विद्यार्थ्यांनी उच्च दर्जा दर्शविला, अध्यापन आणि समाजकार्य या क्षेत्रास जास्त प्रतिशत प्रमाणात विद्यार्थ्यांनी कमी दर्जा दिलेला आढळून येतो.
४. वास्तव आणि अवास्तव व्यावसायिक आकांक्षामध्ये जास्त प्रतिशत प्रमाणात सार्थक फरक आढळून येतो.

४) Choudhary, G.G. (1983)

"An Investigation into the Trends of Creative Thinking Ability of pupils of Age Group 11 to 13 + in relation to some Psycho-Socio correlates."

Ph.D. Edu., SP Uni. Anand

उद्दिष्टे

१. सामाजिक आर्थिक दर्जा, साध्याच्या (ध्येयाच्या) गरजा, आईवडिलांचा बुद्ध्यांकावर प्रभाव, चिंता, सुरक्षितता-असुरक्षितता वाटणे, या घटकांच्या संदर्भात सर्जनशील विचार क्षमतेचा अभ्यास करणे.

२. विश्वसनीय व वैध सर्जनशील विचार चाचणी तयार करणे.
३. विविध भागातील विद्यार्थ्यांचा सर्जनशील विचार क्षमतेच्या प्रथेचा/रितीचा अभ्यास करणे.
४. मुले आणि मुली यांच्या सर्जनशील विचार क्षमतेच्या रितीचा अभ्यास करणे.
५. कुमारावस्थेच्या वयातील विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील विचार क्षमतेच्या पद्धतीचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. ग्रामीण आणि शहरी भागातील मुले आणि मुली यांच्या सर्जनशील विचार क्षमतेच्या सरासरीमध्ये सार्थक फरक आढळून आलेला नाही.
२. सामाजिक आर्थिक दर्जा उच्च असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील विचार क्षमता उच्च असलेल्या आढळून आल्यात.

५) Dey, B. (1984)

"The Relationship of creativity to Intelligence and Academic Achievement of National Rural Talent Scholarship Awardees."

Ph.D. Edu., Utkal Uni. Bhubaneswar

उद्दिष्टे

१. राज्य पातळीवरील कसोटीतील गुणवत्ताधारक व राष्ट्रीय ग्रामीण बौद्धिक स्पर्धेतील शिष्यवृत्तीधारक यांच्या सर्जनशीलता व बुद्धिमत्ता यांच्या संबंधाचा अभ्यास करणे.
२. राज्य पातळीवरील कसोटीतील गुणवत्ताधारकांच्या भाषा आणि सामाजिक शास्त्र, गणित आणि विज्ञान, इंग्रजी, ओरीया आणि सामाजिक शास्त्र तसेच राष्ट्रीय ग्रामीण बौद्धिक स्पर्धेतील गुणवत्ताधारकांच्या गणित आणि विज्ञान या विषयांतील प्राप्त गुणांचा सर्जनशीलता व बुद्धिमत्तेशी असणाऱ्या संबंधाचा अभ्यास करणे.

३. राष्ट्रीय ग्रामीण शिष्यवृत्तीधारकांची त्यांच्या शालेय विषयातील प्रगतीशी तुलना करणे.
४. राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट शिष्यवृत्ती धारकांमधील उच्च सर्जनशीलता व उच्च बुद्धिमत्ता धारकांच्या गटाची सर्जनशीलता, बुद्धिमत्ता, कसोटीतील प्राप्त गुण आणि शालेय प्राप्तांक यांच्यातील फरकांचा अभ्यास करणे.
५. शाळेतील प्रमुखांना आणि शिक्षकांना राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट राबवितांना येणाऱ्या वेगवेगळ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट शिष्यवृत्तीधारकांच्या सर्जनशीलता आणि बुद्धिमत्तामध्ये धनात्मक व संख्यात्मक सहसंबंध आढळून आला.
२. राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट शिष्यवृत्तीधारकांच्या शालेय प्रगतीमध्ये सातत्याने सर्जनशीलता हा घटक आढळून आला.
३. राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट शिष्यवृत्तीधारकांच्या बुद्धिमत्तेचा सहसंबंध बक्षिस निवड कसोटीच्या प्रगतीशी आढळून येतो.
४. शालेय प्रगतीवरून बक्षिसप्राप्त कुशाग्र विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता ही सर्जनशील विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त दिसून येते.
५. राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट शिष्यवृत्तीधारकांच्या (NRTS) सर्जनशीलता व बुद्धिमत्ता यांचा संख्यात्मक प्रभाव त्यांच्या राज्य पातळीवरील परिक्षेवर होतांना आढळून येतो.
६. इतर मागासवर्गीय आणि मागासवर्गीय जाती व जमाती यांच्यापेक्षा खुल्या संवर्गातील विद्यार्थ्यांचे राष्ट्रीय ग्रामीण टॅलेन्ट शिष्यवृत्ती कसोटीतील प्राप्तांक व शालेय प्रगतीतील प्राप्तांक चांगले होते.

६) **Brar, S.S. (1987)**

"Development of Creativity in relation to Intelligence among the School Children of 13 to 18 years Age."

Ph.D. Psy., G.N.D. Uni. Amritsar

उद्दिष्टे

१. प्रवाही बुद्धिमत्ता आणि घनरूप (स्फटिकरूप) बुद्धिमत्ता कसोटीच्या प्राप्तांकावर आधारित कुशाग्र बुद्धिमत्ता व कमी बुद्धिमत्ता धारकाचे तीन गटातील वय १३ ते १८ वर्ष वयाच्या शालेय मुलांच्या सृजनशीलतेच्या वाढीच्या आकृतीबंधाचा शोध घेणे.
२. कुशाग्र, सरासरी व कमी सृजनशीलता धारक, तीन गटातील वय १३ ते १८ वर्ष वयाच्या शालेय विद्यार्थ्यांच्या प्रतिमा व शाब्दिक सृजनशीलतेच्या घटकांवरून प्रवाही बुद्धिमत्ता व घनरूप (स्फटिकरूप) बुद्धिमत्ता यांच्या विकासाचा आकृतीबंधाचा शोध घेणे.
३. कुमारावस्थेतील विविध वयातील मुलांच्या सृजनशीलतेच्या मापनाची योजना तयार करणे.

निष्कर्ष

१. संपूर्ण गटातील १४ वर्ष वयाच्या मुलांमध्ये प्रतिमा सृजनशीलतेच्या घटकांमध्ये म्हणजे लवचिकता, नवनिर्मिती क्षमता, संस्कार यामध्ये होणारी वाढ लक्षात घेण्यासारखी होती.
२. प्रवाही बुद्धिमत्तेच्या आधारावर तयार करण्यात आलेल्या कुशाग्र, सरासरी व कमी बुद्धिमत्ता धारक गटातील विद्यार्थ्यांमध्ये वेगवेगळ्या प्रतिमांची होणाऱ्या वाढीचा आकृतीबंध दिसून येतो.

७) Rajagopalan, S. (1988)

"A Study of Creativity of Secondary School Students in relation to classroom Climate, Achievement Motivation and Mental Ability."

Ph.D. Edu., Sp Uni. Anand

उद्दिष्टे

१. विद्यार्थ्यांच्या सामान्य मानसिक क्षमतांच्या स्तरांचा शोध घेणे.
२. विद्यार्थ्यांच्या संपादित प्रेरणांचा स्तरांचा शोध घेणे.
३. माध्यमिक शाळेतील वर्ग ८ व वर्ग ९ मधील विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेच्या स्तरांचा शोध घेणे.
४. संपादित प्रेरणांचा सर्जनशीलतेवर होणाऱ्या परिणामांचा शोध घेणे.
५. वर्गातील वातावरणाचा विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
६. सामान्य मानसिक क्षमतांचा सर्जनशीलतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
७. संपादित प्रेरणा, सामान्य मानसिक क्षमता आणि वर्गातील वातावरण यांच्या वेगवेगळ्या आंतरक्रियांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. मदुराई शहरातील विद्यार्थ्यांचा सर्जनशीलतेचा दर्जा सर्व बाबी लक्षात घेता निम्न स्तरावर होता.
२. दोन्ही वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या संपादित प्रेरणांचा, सर्जनशीलतेवर कोणताही परिणाम झालेला दिसून आला नाही.

३. सामान्य मानसिक क्षमता आणि वातावरण यांच्या परस्पर आंतरक्रियाचा परिणाम वर्ग ९ मधील विद्यार्थ्यांवर आढळून येतो. परंतु वर्ग ८ मधील विद्यार्थ्यांवर हा परिणाम आढळून येत नाही.
४. वर्ग ८ व ९ मधील विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता व सामान्य मानसिक क्षमता यांच्यामध्ये धनात्मक सहसंबंध होतो.

८) Gupta, Krishna Kumari (1988)

"The Creative development of secondary school children in relation to Sex, Intelligence and Urban and Rural background."

Ph.D. Edu., Agra Uni., Agra

उद्दिष्टे

माध्यमिक शाळेतील मुले आणि मुली यांच्या वाढत्या वयानुसार व शिक्षणाच्या क्रमानुसार सृजनशीलतेचा होणारा विकासाचा अभ्यास करणे.

१. मुले आणि मुली यांच्या सृजनशीलतेच्या विकासाच्या कलाची माहिती मिळविणे.
२. सृजनशीलतेच्या विकासात लिंगभेदाच्या फरकाचा अंदाज करणे.
३. ग्रामीण आणि शहरी स्तरावर मुले आणि मुली यांच्या सृजनशीलतेच्या विकासाच्या आकृतीबंधामधील फरकाचा शोध घेणे.
४. ग्रामीण आणि शहरी विभागातील मुले आणि मुलींच्या सृजनशीलता व बुद्धिमत्तेच्या संबंधाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. ग्रामीण व शहरी मुले आणि मुली वय ११ ते १३ वर्ष (वर्ग ६) मुलांच्या बाबतीत आणि वय १४ (वर्ग ७) मुलींच्या बाबतीत सृजनशीलतेमध्ये वेगाने वाढ होताना दिसून येते. परंतु त्यानंतर वय १५ (वर्ग १०) पर्यंत सृजनशीलतेच्या वाढीला उतरती कळा लागतांना दिसून येते.
२. सामान्यपणे वय ११ (वर्ग ६) पासून सृजनशीलता वर्ग ८ वा आणि वर्ग ९ वी पर्यंत एकसारखी वाढत असते. या स्थितीनंतर सृजनशीलतेच्या वाढीला उतरती कळा लागते. सृजनशीलतेच्या वाढीचा सर्वोच्च काळ १३-१४ वर्ष वयाच्या (वर्ग ८ आणि वर्ग ९) दरम्यानचा काळ असतो.
३. सृजनशीलतेचा वय आणि वर्ग ८ पर्यंत म्हणजेच १३ वर्षांपर्यंत सार्थक संबंध असतो.
४. सामान्यपणे ग्रामीण आणि शहरी भागातील वय १३ ते १५ वर्ष वयाच्या मुली, मुलापेक्षा सृजनशीलतेच्या विकासामध्ये उत्कृष्ट आढळतात.
५. मुले आणि मुली यांच्या सृजनशीलतेच्या विकासाचा कल एका सरळ रेषेत आढळत नाही.
६. विशेषतः वय ११-१५ वर्ष या काळात, शहरी मुले ही ग्रामीण मुलापेक्षा सृजनशीलतेच्या बाबतीत श्रेष्ठ आढळतात.
७. ग्रामीण व शहरी भागातील मुले आणि मुलींची सृजनशीलता आणि बुद्धिमत्ता यामध्ये धनात्मक परंतु कमी सहसंबंध दिसून येतो.
८. ग्रामीण मुलांची सृजनशीलता आणि बुद्धिमत्ता शहरी मुलांपेक्षा कमी आढळून येते.

९) **Kaur, Parvinder (1992)**

"Relationship among Creativity, Intelligence and Academic Achievement in different subjects of X Grades."

Ph.D. Edu., Punjab Uni. Chandigarh

उद्दिष्टे

१. मुले आणि मुली यांच्या संयुक्त सृजनशीलता त्यांच्या बुद्धिमत्तेचे मोजमाप आणि विषयनिहाय शैक्षणिक निष्पत्ती यांचे संबंध ठरविणे.
२. मुले आणि मुली यांच्या सृजनशीलता आणि विषयनिहाय शैक्षणिक निष्पत्तीच्या संबंधावर बुद्धिमत्तेचा सर्वत्र आढळणारा प्रभाव ठरविणे.
३. मुले आणि मुली यांच्या बुद्धिमत्ता आणि विषयनिहाय शैक्षणिक निष्पत्तीच्या संबंधाचा अभ्यास करणे.
४. मुले आणि मुली यांच्या बुद्धिमत्ता आणि विषयनिहाय शैक्षणिक निष्पत्तीवर सृजनशीलतचा प्रभावाचा अभ्यास करणे.
५. मुले आणि मुली यांच्या शैक्षणिक निष्पत्तीचे पूर्वानुमान करणारे घटक म्हणून सृजनशीलतेची कार्यक्षमता आणि बुद्धिमत्ता यांचे संबंध ठरविणे.

निष्कर्ष

१. मुलांच्या बुद्धिमत्तेचा धनात्मक सहसंबंध कल्पनास्त्रोत, विविधता, अभिनवशीलता आणि संयुक्त सृजनशीलतेशी आढळून आला.
२. कल्पनास्त्रोत, सृजनशीलता, विविधता आणि अभिनवशीलता यांचा पंजाबी, हिंदी, इंग्रजी, गणित, सामान्य विज्ञान या विषयाच्या निष्पत्तीशी मुलींच्या बाबतीत धनात्मक सहसंबंध आढळून आला.

३. संयुक्त सृजनशीलतेचा धनात्मक सहसंबंध सामाजिक-शास्त्राच्या निष्पत्तीशी आढळतो.
४. कल्पनास्रोत, विविधता, अभिनवशीलता आणि संयुक्त सृजनशीलता यांचा पाच ही विषयाच्या निष्पत्तीशी मुलींचा धनात्मक आणि सार्थक संबंध आढळून आला.
५. मुलांची बुद्धिमत्ता जेव्हा जास्त असते तेव्हा ....
- अ. कल्पनास्रोताचा धनात्मक संबंध पंजाबी भाषेच्या निष्पत्तीशी असतो. परंतु इतर विषय सोडून सामाजिक शास्त्रासोबत ऋणात्मक संबंध येतो.
- ब. पंजाबी भाषा आणि गणिताच्या निष्पत्तीसोबत अभिनवशीलतेचा धनात्मक संबंध आढळून येतो.
- क. इतर विषय सोडून पंजाबी भाषा आणि गणिताच्या निष्पत्तीसोबत संयुक्त सृजनशीलतेचा धनात्मक संबंध आढळून येतो.

१०) रोकडे, मीना (२००५)

कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, सामाजिक आर्थिक स्तर, शैक्षणिक चिंता, व्यक्तिमत्त्व समायोजन आणि शैक्षणिक संपादन यांच्या संबंधाचा अभ्यास

पीएच.डी., शिक्षण., संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

उद्दिष्टे

१. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील वर्ग ९ मध्ये अध्ययन करणाऱ्या मुले व मुली यांच्या बुद्धिमत्तेचा शोध घेणे.
२. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील वर्ग ९ मध्ये अध्ययन करणाऱ्या मुले व मुली यांच्या सामाजिक स्तर आणि शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंधाचा शोध घेणे.
३. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील वर्ग ९ मध्ये अध्ययन करणाऱ्या मुले व मुली यांच्या आर्थिक स्तर आणि शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंधाचा शोध घेणे.

४. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील वर्ग ९ मध्ये अध्ययन करणाऱ्या मुले व मुली यांच्या व्यक्तिगत समायोजन व शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंधाचा शोध घेणे.
५. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील वर्ग ९ मध्ये अध्ययन करणाऱ्या मुले व मुली यांच्या बुद्धिमत्ता, सामाजिक-आर्थिक स्तर, शैक्षणिक चिंता, व्यक्तिमत्त्व समायोजन आणि शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक संपादन यात फार मोठ्या प्रमाणात सकारात्मक सार्थक सहसंबंध आढळला.
२. शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक स्तर व शैक्षणिक संपादन यात फार सकारात्मक सार्थक सहसंबंध आढळला.
३. शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक स्तर व शैक्षणिक संपादन यात फार मोठ्या प्रमाणात सकारात्मक सार्थक सहसंबंध आढळला.

११) Bhaskaran, K. & Shukala, T.R. (1981)

"A socio psychiatric study of maladjusted school going children of Ranchi hospital for mental diseases, Ranchi."

(ICSSR Financed)

उद्दिष्टे

ह्या शोधप्रबंधाचा उद्देश रांचीच्या शाळेत जाणाऱ्या मुलांच्या उपासमारीचा सामाजिक-मानसिक रोगासंबंधीवर होणाऱ्या परिणामाची पाहणी करणे हा आहे.

निष्कर्ष

१. पौगंडावस्थेतील फार मोठ्या संस्थेतील मुले (रांचीतील धास्तावलेपणाच्या) भयगंडाने पछाडलेली होती.
२. भयगंडाने पछाडलेल्या स्त्रियांची संख्याही पुरुषांपेक्षा खूपच जास्त आढळली.
३. पुरुषांमध्ये नैराश्य मानसभाव फार मोठ्या प्रमाणात आढळला. त्यामुळे पुरुषवर्ग त्यांच्या मानसिकतेला सुस्थिर ठेऊ शकत नव्हता.
४. स्त्री व पुरुष दोघांमध्येही विकृत वागणुकीची अवस्था आढळून आली. सर्वसामान्य स्त्रियांमध्ये कुठलीही धास्ती नव्हती.
५. विकृत स्त्रियांमध्ये नैराश्याचे झटके वारंवार येते. त्या स्त्रिया इतर तीन गटातील स्त्रियांपेक्षा जास्त लवकर मनाचा तोल थांबविताना आढळल्या.
६. विकृत पुरुषांमध्ये उदासीनतेचे प्रमाण जास्त होते. प्रत्येक विकृत पुरुषाची विकृती वेगवेगळी होती.
७. विकृती पुरुष असो वा स्त्री असो, त्यांच्या बालपणापासूनच त्यांना नको असलेले मूल अशी वागणूक मिळाली होती त्यांना अनेक रोगांना तोंड द्यावे लागले होते, त्यांना इतर भावंडापेक्षा कमी प्रेम मिळाले असे सतत वाटत असे, त्यामुळे घरात ते दुःखी असल्याचे आढळले.
८. विकृत माणसे पुरुष व स्त्रिया (मुले व मुली) आपल्या वडिलांना व मुलांना घाबरून वागत तसे ते त्यांच्याशी फटकून वागत. वडील म्हणजे एक बेजबाबदार, शिक्षा करणारा सहानुभूतीशून्य आणि स्वतःवर व इतरांवर नियंत्रण नसलेला, म्हणून तिरस्करणीय मनुष्य सांख्यिकीय दृष्टीने लक्षणीय फरक आढळून आला.

१२) Majid, A. (1984)

"A study of the various dimensions of mental health."

Ph.D. Edu., Ahmedabad Uni. Ahmedabad

उद्दिष्ट्ये

या शोधप्रबंधाचा उद्देश 'मानसिक आरोग्य' ही गुंतागुंतीची गुढ संज्ञा निर्माण होऊ शकते. याकरिता चढाईखोरपणा निर्माण करणारे घटक कोणते ते शोधणे.

निष्कर्ष

१. चढाईखोरपणाचा मुख्य घटक हा स्वतःला समजून घेणे ज्यात निरनिराळे मानसंघटक कार्यरत असतात. स्वतःबद्दलची रास्त किंवा विपरित समजूत करून घेणे हा घटक ही गटांना लागू पडल्याचे आढळले.
२. दुसरा घटक हा केवळ मिश्र गटाला तर तिसरा घटक मुले व मुली दोघांनाही लागू पडला. तो म्हणजे स्वतःच्या अस्तित्वाबाबतच्या स्वायत्तेची जाणीव करणे हा तिसरा गट वेगवेगळ्या पद्धतीच्या घटकातून तपासले गेले होते. एकगट अस्तित्त्वशक्ती आणि तिची मूळ सुरुवात या घटकातून अभ्यासिला गेला.
३. दुसरा घटक जो मुलींच्या गटाला लागू केला होता तो म्हणजे 'मोकळेपणा' हा होता हा घटक आजच्या काळाला लागू पडणारा असल्यामुळे त्यातून व्यक्तीचे व्यक्तित्व किती मोकळे आहे किंवा संकुचित याचा शोध लागला.
४. दुसरा घटक जो मुलांसाठी अभ्यासिला गेला, तो म्हणजे मोकळेपणा हा घटक मिश्र गटासाठी अभ्यासिला गेला. ह्या गटाला मानसिक आजार उत्पन्न करणारे सर्वच्या सर्व घटक लागू केले गेले होते म्हणून या घटकाला सामान्य मानसिक आजार असे म्हटले होते.

१३) Prasanna, K.C.B. (1984)

"A Study of certain mental health variables associated with high and low achieving adolescents."

Ph.D. Edu., Kerala Uni. Kerala

हा शोधप्रबंध मानसिक रोग उत्पन्न करणाऱ्या घटकांचा जे घटक उच्च व निम्न मिळकतीच्या लोकांशी (विद्यार्थ्यांशी) निगडित आहे. त्याचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी केला गेला आहे. यातील एकूण नमुन्यातील आणि उप-नमुन्यातून लिंगभेद, राहण्याची जागा अशा घटकांना प्राधान्य देऊन निष्कर्ष काढणे हे उद्दिष्ट होते.

निष्कर्ष

मानसिक आजार निर्माण करणारे सर्वच्या सर्व घटक जे मुख्यत्वे उच्च व नीच मिळकत असणाऱ्यांचे होते, त्यातही मुले, मुली, शहरात, खेड्यात राहणारे असे वर्गीकरण केल्यास वेगवेगळे परिणाम आढळून आले.

१. सर्व १६ मानस-रोग उत्पन्न करणाऱ्या घटकांमध्ये उच्च उत्पन्न गटात जास्त रोग लागणीची शक्यता, कमी मिळकत असणाऱ्यांपेक्षा आढळली. अति कमी मिळकत असणारा गटही मानसिक रोगांना चटकन बळी पडतो हेही लक्षात आले.

१४) Bhattacharjee, M. (1985)

"The needs, frustration, frustration-intolerant and mental health of adolescent girls studying in certain urban secondary school in West Bengal."

Ph.D. Edu., Calcutta Uni. Calcutta

उद्दिष्टे

१. माध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थीनीमधील गरजेच्या वस्तूच्या मालकीबाबतची भावना तपासणे.
२. शालेय गरजेच्या वस्तूबाबत त्यांच्यावर पडणारा ताण, त्यातून येणारे नैराश्य अभ्यासणे.
३. गरजा पूर्ण झाल्याने येणारे नैराश्य आणि ते असत्य होण्याचे प्रमाण मोजणे.
४. गरजांची होणारी वाढ, त्यातून येणारे नैराश्य, त्यांच्यामुळे वाढलेली असहाय्यता विशेषतः पौगंडावस्थेतील वयात मुलींवर होणारा या सर्वांचा परिणाम समजून घेणे.
५. सामाजिक-आर्थिक गोष्टींचा गरजांचा पूर्तीवर होणारा परिणाम आणि त्या घटकांचा सामाजिक-आर्थिक सामना करताना मनावर येणारे दडपण तपासणे.
६. अशा गोष्टींमुळे येणारे मानसिक रोग त्यांचे मुलीमधील प्रमाण किती असते.
७. सामाजिक बुद्धी व गरजांची अपूर्ती त्यातून उद्भवणारे असमाधान आणि निराशा याचा अभ्यास करणे.
८. गरजेच्या अपूर्तीतून येणारे नैराश्य त्यावरील उपाय हे सर्व मोजण्यासाठी काही परीक्षा तयार करणे.

निष्कर्ष

१. भौतिक, लैंगिक संबंध, सुरक्षितता आणि स्वातंत्र्य या गरजा प्राथमिक महत्त्वाच्या आढळल्या. या गोष्टींचा अभाव व त्यातून येणारे नैराश्य जास्त प्रमाणात आढळले.
२. नैराश्याचे प्रमाण या पाच गोष्टींचे बाबत जास्त प्रमाणात आढळले.
३. आदर्शवादी आणि निरपक्षतेच्या गरजा कमी प्रमाणात होत्या.
४. मानसिक आजारांचे प्रमाण जास्त होते.

५. भौतिक गरजा, लैंगिक गरजा, सुरक्षितता स्वातंत्र्य याबाबतच्या गरजा मात्र जास्त प्रमाणात मानसिक आजार उत्पन्न करतात हे लक्षात आले.
६. निराशावाद-असहनशीलता-मानसिक आजार याचा परस्पर संबंध आढळला.
७. आदर्श व निरपेक्ष गरजा याचा मानसिक आजारामुळे नकारात्मक संबंध आढळला.
८. जितक्या आदर्शत्वातून व निरपेक्षतेतून गरजा ठरविल्या तितक्या प्रमाणात निराशा जमा झाली.
९. आदर्शवाद व निरपेक्षतेबाबतचा नाकारण्याचा परिणाम म्हणजे मानसिक ताणातून निराशा आणि मानसिक आजार होते.

१५) Anand, S.P. (1989)

"Mental health of high school students."

Indian Educational Review Vol. 24, No. 2

उद्दिष्ट

उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

कोमार्यावस्थेतील उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य, त्यांचे शैक्षणिक संपादन याचा पालकांच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक दर्जाशी सक्रिय संबंध आढळला.

१६) Nanda, Ashok Kumar (2000)

"Mental health of adolescents."

IJPE, 2000, Vol. 31, No. 1

उद्दिष्टे

१. अनुसूचित जातीचे, अनुसूचित जमातीचे विद्यार्थी आणि सामान्य वर्गवारीचे, एफ.जी.एल. आणि सामान्य वर्गवारी, स्त्री-पुरुष विद्यार्थी आणि ग्रामीण-शहरी आश्रम शाळेतील विद्यार्थी यांच्या मानसिक स्वास्थ्यात फरक असल्याचे दिसते.
२. जमातीय चलांच्या अनुसूचित जात, अनुसूचित जमात, अनुसूचित जात सामान्य, अनुसूचित जमात सामान्य, एफ.जी.एल. सामान्य, लिंग चल आणि शहरी ग्रामीण आश्रम मानसिक स्वास्थ्यामध्ये फरक असतो.

निष्कर्ष

१. सामान्य, अनुसूचित जात आणि अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थी या जातींच्या उतरत्या क्रमात मानसिक स्वास्थ्यामध्ये फरक दाखवित नाही. परंतु शहरी व ग्रामीण आणि आश्रम शाळा यांची तुलना केली तर हे दिसते की, शहरी आणि ग्रामीण शाळेतील अनुसूचित जातीचे आणि अनुसूचित जमातीचे विद्यार्थ्यांपेक्षा सामान्य वर्गवारीच्या विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य चांगले असते. आश्रम शाळेतील अनुसूचित जात आणि सामान्य वर्गवारी असणारे विद्यार्थी यांच्या मानसिक स्वास्थ्यात समानता असते. शहरी, ग्रामीण आणि आश्रमशाळा मधील अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य हे अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा चांगले असते.
२. जातीनिहाय, उतरत्या क्रमाने मानसिक स्वास्थ्याच्या पाहणीत शहरी चांगले, ग्रामीण मध्यम व आश्रमशाळा निम्न असे प्रमाण आढळले.
३. स्त्री विद्यार्थीनींचे पुरुष विद्यार्थ्यांच्यापेक्षा मानसिक स्वास्थ्य चांगले होते. पण जेव्हा स्त्री व पुरुष विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य शहरी, ग्रामीण व आश्रमशाळातील विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत तपासले तेव्हा वेगवेगळे स्त्री व पुरुष विद्यार्थी, शहरी, ग्रामीण आणि

आश्रमशाळेमध्ये सर्वांचे मानसिक स्वास्थ्य एकाच दर्जाचे आढळले. ग्रामीण शाळांतील स्त्री विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य पुरुष विद्यार्थ्यांपेक्षा चांगले आढळते.

४. एफ.जी.एल. गट व सामान्य गट यांचे तुलनेत सामान्य गटाचे मानसिक स्वास्थ्य चांगले होते. ह्याच गटाच्या मानसिक स्वास्थ्याची तुलना शहरी, ग्रामीण व आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांशी केली तेव्हा ग्रामीण व शहरी भागातील सामान्य विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य एफ.जी.एल. पेक्षा चांगले होते. पण आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांइतकेच होते.

१७) Kasinath, H.M. (2003)

"Interactive effect of mental health of school, school-adjustment and SES on academic achievement."

IJPE, July 2003, Vol. 34 No. 2.

उद्दिष्टे

१. चांगले मानसिक स्वास्थ्य असणारे विद्यार्थी आणि खराब मानसिक स्वास्थ्य असणारे विद्यार्थी यांच्या शैक्षणिक संपादनात फरक असतो.
२. शालेय वातावरणात जे विद्यार्थी चांगले समायोजन करतात आणि जे विद्यार्थी विषम समायोजन करतात त्यांच्या शैक्षणिक संपादनात फरक असतो.
३. उच्च सामाजिक-आर्थिक स्तर असणारे विद्यार्थी आणि निम्न सामाजिक-आर्थिक स्तर असणारे विद्यार्थी यांच्या शैक्षणिक संपादनात फरक असतो.

निष्कर्ष

१. मानसिक स्वास्थ्य आणि शालेय व्यवस्थापनाच्या शाळेत शिकविल्या जाणाऱ्या सर्व विषयांच्या संपादनावर काहीही परिणाम होत नाही. तथापि मानसिक स्वास्थ्य आणि सामाजिक-आर्थिक स्तराचा हिंदी विषयाच्या संपादनावर परिणाम होतो.

२. शाळेपेक्षा सामाजिक-आर्थिक स्तराचा विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर परिणाम होतो.
३. इंग्रजी संपादनावर मानसिक स्वास्थ्य आणि शालेय समायोजन या घटकांचा परिणाम होतो.
४. उच्च सामाजिक-आर्थिक स्तर असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा इंग्रजी विषयात चांगला सहभाग होता.
५. विद्यार्थ्यांच्या शालेय प्रगतीचा संबंध त्यांच्या शाळेशी आणि सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी या दोन्ही घटकांवर अवलंबून असतो.

१८) **Bharadwaj, R.L. (1978)**

"Vocational Interest as functions of Creativity Components, Intelligence and Socio-economic status among college-going students."

Ph.D. Psy., Agra Uni. Agra

उद्दिष्टे

१. भारतातील कुमारांची सृजनशीलता आणि बुद्धिमत्ता यांचा सामाजिक-आर्थिक दर्जाच्या संदर्भात व्यावसायिक अभिरुचीवर पडणाऱ्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
२. सृजनशीलता, बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक-आर्थिक दर्जा यांच्या परस्पर व्यावसायिक अभिरुचीची वाढ होत असतांना अभ्यास करणे.
३. कुमारांच्या व्यावसायिक अभिरुचीचा आकृतीबंध तयार करणे.
४. राष्ट्रीय आदर्श, स्थान आणि दर्जा, आकांक्षाच्या संदर्भात व्यावसायिक अभिरुची आणि नैसर्गिक सामर्थ्यांच्या उपयोगितेचे मूल्यमापनाचा आकृतीबंध तयार करणे.

५. तरुणांच्या व्यावसायिक समायोजनाच्या संदर्भात उच्च शिक्षणामधील समस्या आणि संधी याचे मूल्यमापन करणे.

निष्कर्ष

१. सृजनशीलतेचे घटक सृजनशील उत्पादकता, अस्खलीतपणा, कल्पकता, नवनिर्मित क्षमता असे घटक कुशाग्र बुद्धिमत्ता धारक कुमारांची अवनती करतात तर कमी बुद्धिमत्ता धारक कुमारांना हे घटक हातभार लावण्यास अग्रेसर असतात.
२. उच्च सामाजिक-आर्थिक दर्जा असलेल्या कुमारांची बुद्धिमत्ता ही व्यावसायिक अभिरुचीची सातत्याने अवनती करतात. कमी सृजनशीलधारकामध्ये व्यावसायिक अभिरुची वाढविण्याकरिता हातभार लावतात तर उच्च सर्जनशीलधारक बालकांकरिता कमी हातभार लावतात.
३. सर्वसामान्यपणे मध्ये सामाजिक-आर्थिक दर्जा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता सर्जनशीलता घटक जास्त व्यावसायिक अभिरुची निर्माण करण्याकरिता हातभार लावताना आढळून येतो.
४. मध्यम सामाजिक-आर्थिक दर्जाधारक कुशाग्र कुमारांना सृजनशीलता हा घटक सातत्याने व्यावसायिक अभिरुची वाढविण्याकरिता हातभार लावतो. उच्च व निम्न सामाजिक-आर्थिक दर्जाधारक कुशाग्र कुमारांकरिता सृजनशीलता या घटकाची व्यावसायिक अभिरुची वाढविण्याची, हातभार लावण्याची क्षमता मी असते.
५. बुद्धिमत्तेचा व सर्जनशीलतेला हातभार लावण्याच्या क्षमतेचा ऋणात्मक सहसंबंध आढळून येतो.
६. कमी सृजनशीलताधारक कुमारांची व्यावसायिक अभिरुची वाढविण्याकरिता बुद्धिमत्ता हा घटक हातभार लावीत असतो असे आढळून येते.

१९) Singh, O.P. (1982)

"A study of Creativity in High School students in relation to Intelligence and Socio-Economics status."

Ph.D. Edu., Avadh Uni. Avadh

उद्दिष्ट

सृजनशीलता, बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक-आर्थिक दर्जा यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचे सरासरी गुण ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त सार्थक असलेले आढळून आले.
२. विज्ञान विषयाच्या विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्ता कसोटीतील सरासरी गुण, कला विषयाच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त सार्थक असलेले आढळून आले.
३. सामान्यपणे शहरी भागातील विद्यार्थ्यांचा सामाजिक दर्जा, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांपेक्षा उच्च असलेला आढळून आला.
४. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांपेक्षा, शहरी भागातील विद्यार्थ्यांचे सृजनशीलतेच्या कसोटीतील सरासरी गुण जास्त होते.
५. विज्ञान विषयाच्या विद्यार्थ्यांचे सृजनशीलतेच्या कसोटीतील सरासरी गुण, कला विषयातील विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त होते.

२०) Sharma, Girja Shankar (1988)

"Creativity An investigation into personality correlates."

Ph.D. Psy., Agra Uni. Agra

उद्दिष्टे

१. सर्जनशीलतेसंबंधीच्या विविध घटकांचा अभ्यास करणे.
२. लवचिकता, प्रभुत्व व मौलिकता यांच्याशी संबंधित स्व-संकल्पना, मूल्य, गरजा आणि किशोरवस्थेतील व्यक्तिमत्व घटकांना ठरविणे.

निष्कर्ष

१. किशोरवयीन मुलांना जेव्हा सर्जनात्मक घटक कमी किंवा जास्त प्रमाणात, स्फूर्ती द्यायला लागले ते घटक (प्रवाहित्व, लवचिकता, मौलिकता) तेव्हा त्यांना मूल्ये, स्व-संकल्पना, गरजा आणि व्यक्तिमत्व घटकांविषयी स्पष्ट अवबोध झाला.
२. सर्जनशीलतेच्या प्रत्येक घटकांचे स्वतःच उगमस्थान आहे आणि तो प्रत्येक घटक आपल्या ज्ञानाची पातळी वाढविण्यासाठी स्वतंत्ररितीने अभ्यासला जावा.

२१) Josh, Renuka (1989)

"A study of creativity in relation to personality, locus of control and alienation."

Ph.D. Psy., Punjab Uni. Chandigarh

उद्दिष्टे

१. वैद्यकीय, व्यवस्थापन, अभियांत्रिकी व विधी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा व्यक्तिमत्व, गुण नियंत्रण केंद्र व बुद्धिभ्रंश यांच्याशी असलेल्या संबंधाचा शोध घेणे.
२. प्रत्येक गटातील अधिक व कमी सर्जनशील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व रचनेचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. व्यवस्थापन, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व विधी हे चार गट सर्जनशीलता, व्यक्तिमत्व, नियंत्रण केंद्र व बुद्धिभ्रंश या बाबतीत लक्षणीय किंवा भिन्नता होती.
२. अभियांत्रिकी गट हा प्रवाहित्व, लवचिकता, मौलिकता व विस्तारण या घटकांच्या बाबतीत इतर घटकांपेक्षा उच्च दर्जाचा आढळून आला.
३. स्त्रियांमध्ये प्रवाहित्व, मौलिकता, बर्हिमुखता व मजा विकृतता ह्या बाबतीत पुरुषांपेक्षा उच्च स्तरावर होत्या.

२२) चव्हाण, सरिता (१९९२)

"व्यावसायिक महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या मूल्य, स्व-संकल्पना, सर्जनशीलतेचा अभ्यास करणे"

पीएच.डी. शिक्षण., अजमेर विद्यापीठ. अजमेर

उद्दिष्टे

१. अभियांत्रिकी, शिक्षण व वैद्यकीय महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमधील मूल्ये शोधणे.
२. अभियांत्रिकी, शिक्षण व वैद्यकीय महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या स्व-संकल्पनांचा शोध घेणे.
३. वरील तिन्ही शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा अभ्यास करणे.
४. मूल्य, स्व-संकल्पना सर्जनशीलतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

नमुना

२०० विद्यार्थ्यांचा नमुन्यात समावेश करण्यात आला. मुक्ता रस्तोगी यांची स्व-संकल्पना मापन अशी ही उपयोग माहिती मिळविण्यासाठी करण्यात आला.

निष्कर्ष

१. वैद्यकीय व अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांकनात थोडा फार फरक होता.
२. अभियांत्रिकी व शिक्षण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांमधील मूल्यात थोडा फरक होता.
३. वैद्यकीय व अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांमधील स्व-संकल्पना जवळपास सारखीच होती.
४. वैद्यकीय व अभियांत्रिकी या शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील सर्जनशीलतेत फरक नव्हता, तर वैद्यकीय व शिक्षण प्रशिक्षणातील विद्यार्थ्यांमध्ये फरक होता.

२३) काळे, वनिता (२००६)

"वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व, सर्जनशीलता व समायोजन यांचा तुलनात्मक अभ्यास"

पीएच.डी. शिक्षण., सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

उद्दिष्टे

१. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व घटकांचा अभ्यास करणे.
२. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता या घटकांचा अभ्यास करणे.
३. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या समायोजन या घटकांचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये बहिर्मुखता या व्यक्तिमत्त्व घटकांमध्ये सार्थक फरक आढळून येतो.

२. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये अंतर्मुखता या व्यक्तिमत्त्व घटकांमध्ये सार्थक फरक आढळून येतो.

२४) Bham, R.N. (1972)

"Deterioration in Interest as a function of Insecure Mental Health during and after the period of Certain Academic specialization."

Ph.D. Psy., Kurukshetra Uni. Kurukshetra

Objectives

- 1) To verify if deterioration in interest is a function of insecure mental health among student studying in M.A./M.Sc. or students who had passed M.A./M.Sc.
- 2) To find out how far rejection, isolation and anxiety were the basic factors related to insecurity.
- 3) To compare the as historic of secure with those of insecure persons.

Findings

- 1) Interest in outdoor and physical activities deteriorated in the case of in Course group due to insecurity of mental health.
- 2) An interest in such field case literary activities, welfare and humanitarian activities outdoor and physical activities,

gregarious and social activities deteriorated in the as of after choose group due to insecurity of mental health.

- 3) Security - Insecurity was stable characteristic of personality and was caused by long standing factors which affected from early childhood.

୨୫) Magotra, H.P. (1981)

"Mental health as a correlate of intelligence education academic achievement and socio-economic status."

Ph.D. Edu., Utkal Uni. Bhubaneswar

Objectives

- 1) To make comparative study of scores of boys, girls on the factors selected and inventory on mental health.
- 2) To find out the constituent which dominated the mental health of boys and girls.
- 3) To isolate the factors associated with mental health and to prepare a questionnaire on them.

Findings

- 1) Mental health of boys and girls appeared to be considerably influenced by the two factors namely intelligence and physical health.

- 2) Girls appeared to possess better mental health, were capable of facing the realities around them and were in position to be tried over mental dis-equilibrium.
- 3) The mental life of boys was dominated by the feeling of depression and neurotic behaviour on the other hand girls were found to be suffering from the sense of insecurity and anxiety.

୨୬) Manjawani, E. (1990)

"Influence of home and school environment on the mental health status of children."

Ph.D. Home Sci. Shri Venkateshwara Uni. Gajraula

Objectives

- 1) To establish home and school environment influence on mental health.
- 2) The home environment was a major significant contributor to all the three components of mental health.
- 3) The school environment contributed to liabilities and the mental health index.

୨୭) Mohanty, S. (1992)

"Occupational stress and mental-health in executives : A comparative study of the public and private sectors."

Ph.D. Psy., Utkal Uni. Bhubaneswar

Objectives :

The study attempted to investigate occupational stress, coping style, mental health status and social support in a group of executives from public and private sectors.

Findings :

- 1) Private sector executives in general experience greater job stress, mental health problems and perceived greater organisational support than public sector executives.
- 2) Within the private sector middle line executive experienced greater unhappiness, lack of confidence and mental health problems than front-line executives.

୩୮) Kamau, Catherine Wanjiku (1982)

"Burn out locus of control and mental health of teachers in the eastern provinces of Kenya."

Ph.D. Edu., Punjab Uni. Chandigarh

Objectives :

- 1) To study the level of burn-out, locus of control and mental health of teachers.
- 2) To study the relationship of mental health with burn out and locus of control.

Findings :

- 1) Male teachers were emotionally overextended exhausted, internally controlled, anxious cooler, towards student and personally accomplished but less capable of establishing constructive relationship however they were more capable of coping with stresses than female teachers.
- 2) Urban teachers were less emotionally over-extended, less satisfied, more internally controlled, anxious and had a low level of mental health.

२९) झाडे, वैशाली घनश्याम (२००९)

"कौमार्यावस्था विद्यार्थ्यांमधील मानसिक स्वास्थ्य व बुद्धिमत्ता - एक अभ्यास"

पीएच.डी. शिक्षण., सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

उद्दिष्टे

- १) कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा अभ्यास करणे.
- २) कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचा अभ्यास करणे.
- ३) कौमार्यावस्थेतील मुलांमध्ये व मुलींमध्ये मानसिक स्वास्थ्याची तुलना करणे.
- ४) कौमार्यावस्थेतील मुलांमध्ये व मुलींमध्ये बुद्धिमत्तेची तुलना करणे.

निष्कर्ष

- १) कौमार्यावस्थेतील मुलांच्या व मुलींच्या बुद्धिमत्तेत फरक आढळून येत नाही.
- २) कौमार्यावस्थेतील ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्यात लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

- ३) ग्रामीण व शहरी भागातील कौमार्यावस्थेतील मुलांच्या मानसिक स्वास्थ्यात व मुर्लींच्या फरक आढळून येत नाही.
- ४) ग्रामीण व शहरी भागातील कौमार्यावस्थेतील मुर्लींच्या मानसिक स्वास्थ्यात व मुर्लींच्या फरक आढळून येत नाही.
- ५) कौमार्यावस्थेतील शहरी भागातील मुर्लींची बुद्धिमत्ता ग्रामीण भागातील मुर्लींच्या बुद्धिमत्तेपेक्षा जास्त आहे.

३०) Ravinder (1977)

"The effects of state Trait Anxiety, Psychological stress and Intelligence and learning and Academic Achievement"

Ph.D., Psy., Punjab.Uni. Chandigarh

उद्दिष्टे

सर्वसामान्य चिंताग्रस्तता, मानसिक ताण व बुद्धिमत्ता यांचा अध्ययन व शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे

निष्कर्ष

- १) उच्च चिंताग्रस्तता व निम्न चिंताग्रस्तता विद्यार्थ्यांच्या कार्यातून फक्त पुढे जाण्याचा स्तर (drive level) मधील फरक कळून आला. हे जिथे प्रायोगिक कार्य उपलब्ध होते तेथे घडून आले.
२. जेथे आत्मकेंद्रियता तपासण्याकरिता प्रायोगिक स्थिती उपलब्ध होती, तेथे उच्च व निम्न चिंताग्रस्तता विद्यार्थी हे अध्ययनाच्या सर्वच स्तरावर श्रेष्ठ होते. परंतु कमी बुद्धिमत्ता विषयाच्या बाबतीत अधिक धोकादायक दिसून आले.

३. उच्च बुद्धिमत्ता व निम्न चिंताग्रस्तता विद्यार्थ्यांचे कार्य नियंत्रित स्थितीमध्ये असताना त्याच भागातील निम्न बुद्धिमत्ता, उच्च चिंताग्रस्तता विद्यार्थ्यांपेक्षा श्रेष्ठ होते.
४. उच्च बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत पुढे जाण्याचा स्तर (drive level) ही प्रायोगिक अवस्थेत निम्न बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांइतकीच महत्त्वाची होती.
५. निम्न चिंताग्रस्तता विद्यार्थी हे उच्च चिंताग्रस्तता विद्यार्थ्यांपेक्षा अध्ययनात सार्थपणे चांगले होते.
६. अहंभाव व चिंताग्रस्तता यांचा परिणाम सारखा होता.
७. चिंताग्रस्तता एक प्रमुख बाब म्हणून विचारात घेतली असता ती सर्वसामान्य विज्ञान व गणित या विषयांचा अपवाद वगळता शैक्षणिक संपादनाशी संबंधित होती.

३१) Gupta, O.V. (1977)

"Intelligence, creativity, Interest and frustration as function of class Achievement, Sex and Age"

Ph.D. Edu., Agra Uni. Agra

उद्दिष्टे

- १) शालेय संपादन, लिंग व वय यांचा बुद्धिमत्ता, सृजनशीलता, अभिरुची व निराशा यांच्याशी संबंध असल्यामुळे त्याची भूमिका व दर्जा निश्चित करणे.
- २) शालेय संपादन, लिंग व वयपरत्वे बुद्धिमत्ता, सृजनशीलता, अभिरुची व निराशा यांचा Cross Cultural अभ्यास करणे.
- ३) नवीन शास्त्रीय निष्कर्षाद्वारे पौगंडावस्था व शालेय समायोजन यातील क्रियात्मक दिशेचे विवेचन करणे.

- ४) मुला-मुलींच्या विविध शालेय पातळीवर बुद्धिमत्ता, सृजनशीलता, अभिरुची व निराशा यातील वाढीचा शोध घेणे.
- ५) भारतीय पार्श्वभूमीवर शैक्षणिक सृजनशीलतेकरिता शास्त्रीय तथ्ये पुरविणे.

निष्कर्ष

- १) तेरा, पंधरा व सतरा वर्षांच्या मुला-मुलींच्या शालेय संपादनाद्वारे बुद्धिमत्ता दिसून आली.
- २) उच्च शालेय संपादनप्राप्त व कमी शालेय संपादनप्राप्त पौगंडावस्थेतील मुलींमध्ये पंधरा वर्षांपर्यंत वाढ व त्यानंतर घट दिसून आली. कमी शालेय संपादनप्राप्त मुलांमध्ये व उच्च संपादन प्राप्त मुलींमध्ये बुद्धिमत्तेचा वयाचा पंधरा वर्षांपर्यंत घट व त्यानंतर वाढ दिसून आली.
- ३) शालेय संपादनाच्याद्वारे सृजनशीलता व तिच्या घटकाचा विकास झाला. सृजनात्मक शक्तींचा विकास व तिच्यातील अस्खलितता ही वयाच्या पंधरा वर्षांपर्यंत व त्यानंतर क्रमशः विकसित झाली. अडथळारहीत वेग, लवचिकता व सृजनशील शक्ती ही उच्च व निम्न शालेय संपादन पातळीवरील मुले व मुली या दोघांच्याही बाबतीत होती. सृजनशीलता वयाच्या पंधरा नंतर वाढली. कल्पकता ही शालेय संपादनाच्या व्यतिरिक्तही वाढली. मुलींमध्ये ती १५ वर्ष पर्यंत वाढली. उच्च संपादन प्राप्त विद्यार्थ्यांत अस्खलीत वेग यात १५ वर्षेपर्यंत वृद्धी तर मुलींच्या बाबतीत घट आढळून आली.
- ४) वयाच्या १५ वर्षांपर्यंत वैज्ञानिक-वैद्यकीय व तांत्रिक अभिरुची यात शालेय संपादनाने वाढ झाली व त्यानंतर घट झाली. शालेय संपादनाद्वारे ललित कला घराच्या बाहेरील कार्यात अभिरुची यात वयाच्या १५ वर्षांपर्यंत घट तर त्यानंतर वाढ झाली. शालेय संपादनाचे वाङ्मयीन अभिरुचीत वृद्धी तर क्रिडा अभिरुचीत घट मुलांमध्ये दिसून आली. मुलींमध्ये वाङ्मयीन अभिरुचीत घट तर क्रीडा अभिरुचीत घट दिसून आली. शालेय संपादनाने घरगुती अभिरुचीत घट दिसून आली.

- ५) अभिरुची ही लिंगाधिष्ठित होती. ललित, कला, वाङ्मय, वैद्यकशास्त्र, कौटुंबिक बाबी यात मुलींमध्ये आवड तर कृषीशास्त्र व तांत्रिक व्यवसाय यामध्ये मुलांना आवड होती. विज्ञान विषयक आवड मुलांना त्यांच्या तेरा वर्षापर्यंत तर मुलींना त्या वयानंतर होती. बाह्य क्रीडा अभिरुची ही मुलांच्या बाबतीत पंधरा वर्षापर्यंत तर मुलींच्या बाबतीत त्यानंतर होती.

३२) Acharyulu, S.T.V.G. (1978)

"A Study of the Relationship among creative thinking, Intelligence and School Achievement"

Ph.D., Psy., Utkal Uni. Bhubaneswar

उद्दिष्टे

सर्जनशीलता, बुद्धिमत्ता, शालेय संपादन यांचे स्वरूप स्पष्ट करणे व बुद्धिमत्ता व सृजनशिलतेचा विविध शालेय विषयावरील संपादनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे हा होता.

निष्कर्ष

- १) बुद्धिमत्ता, अशाब्दिक सर्जनशीलता (Figural Creativity) आणि तेलगू भाषा सामान्य विज्ञान व सामाजिक अभ्यास यातील संपादन यामध्ये लिंगानुसार कोणताही फरक नव्हता. शाब्दिक सर्जनशीलता आणि इंग्रजी व गणितातील संपादन यामध्ये लिंगानुसार मुलींमध्ये सार्थक असा फरक आढळला. मुलांची शाब्दिक सर्जनशीलता ही अशाब्दिक (Figural) सर्जनशीलतेपेक्षा चांगली आढळली.
- २) बुद्धिमत्ता व शाब्दिक सर्जनशीलता यातील सरासरी सहसंबंध हा सार्थक नव्हता तरी तो बुद्धिमत्ता व अशाब्दिक सर्जनशीलता यांच्या सहसंबंधापेक्षा उच्च दर्जाचा होता. हे सहसंबंध मुलांपेक्षा मुलींच्या बाबत उच्च व मोठ्या प्रमाणात सार्थक होते. याशिवाय

शाब्दिक सर्जनशीलता व शालेय संपादन यातील सहसंबंध हे बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन यातील सहसंबंधापेक्षा उच्च होते.

- ३) ७ X ३ या चलांच्या घटक विश्लेषणात ३५ पैकी ३४ संचात बुद्धिमत्ता व सर्जनशीलता यातील परिकल्पनेची प्रतिक्रिया (शालेय संपादनाबाबत) सिद्ध होऊ शकली नाही. बुद्धिमत्ता व अशाब्दिक सर्जनशीलता यात सार्थक अशी आंतरक्रिया दिसून आली. परंतु इंग्रजी भाषेच्या बाबतीत निश्चित परिणाम दिसून आला नाही.
- ४) बुद्धिमत्ता, शाब्दिक व अशाब्दिक सर्जनशीलता, शालेय संपादन यातील संबंध असे होते की ते सहसंबंध शालेय संपादनावर कमी अधिक प्रमाणात समांतर होते. चलांचे विश्लेषण केले असता ३५ पैकी ३३ मध्ये बुद्धिमत्ता व सृजनशीलता यांचे सहसंबंध सार्थक होते.

३३) Mishra, S.P. (1978)

"A Comparative study of High and Low Achievers in Science, Commerce and Arts on creativity, Intelligence and Anxiety"

Ph.D., Edu., Rajasthan Uni. Rajasthan

उद्दिष्टे

विज्ञान, वाणिज्य व कला शाखेतील उच्च व कमी गुण प्राप्त विद्यार्थ्यांमधील सृजनशीलता, बुद्धिमत्ता व सर्वसामान्य चिंताग्रस्तता यांच्या स्वतंत्र संबंधाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

- १) कला शाखेतील उच्च गुण प्राप्त हे कमी गुण प्राप्त विद्यार्थ्यांच्या मानाने सर्जनशीलतेच्या पातळीवर श्रेष्ठ दर्जाचे होते.
- २) वाणिज्य शाखेतील उच्च गुण प्राप्त विद्यार्थी हे त्या शाखेतील कमी गुण प्राप्त विद्यार्थ्यांच्या मानाने सर्जनशीलतेच्या पातळीत अधिक होते.

- ३) विज्ञान शाखेतील उच्च गुण प्राप्त विद्यार्थी हे त्या शाखेतील कमी गुण प्राप्त विद्यार्थ्यांपेक्षा सर्जनशीलतेच्या पातळीवर आघाडीवर होते.
- ४) कला शाखेतील उच्च गुण प्राप्त मुलांची त्याच शाखेतील गुण प्राप्त मुलांपेक्षा उच्च दर्जाची सर्जनशीलता होती. कारण कला शाखेतील उच्च गुण प्राप्त मुलांची त्याच शाखेतील कमी गुण प्राप्त मुलांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ दर्जाची सर्जनशीलता होती.
- ५) विज्ञान शाखेतील उच्च गुणप्राप्त मुले ही त्याच शाखेतील कमी गुण प्राप्त मुलांपेक्षा सर्जनशीलतेबाबत उच्च श्रेणीचे होते.

३४) Chadha, N.K. and Chandna, S. (1990)

"Creativity, Intelligence and Scholastic Achievement : A residual study"

Indian Education Review, Vol. 25 (3), 81-85

उद्दिष्टे

सृजनशीलता, बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन यामधील आंशिक सहसंबंध शोधणे.

निष्कर्ष

- १) सृजनशीलता व बुद्धिमत्ता, सृजनशीलता व शैक्षणिक संपादन आणि बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन यात सकारात्मक व सार्थक संबंध होते.
- २) बुद्ध्यांक, सृजनशीलता व शालेय संपादन यांच्याशी संबंधित होती.
- ३) बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक संपादन यामध्ये सकारात्मक सार्थक सहसंबंध होता तर सृजनशीलतेचा अंशात्मक सहसंबंध आढळून आला.
- ४) सृजनशीलता आणि शैक्षणिक संपादन यामध्ये नकारात्मक सार्थक सहसंबंध होता तर बुद्धिमत्तेमध्ये अंशात्मक सहसंबंध आढळून आला.

३५) QURESHI, A.N. (1980)

"A Study of Creativity in Relation to Intelligence, Manifest Anxiety and Level of Aspiration of High School Girls"

Ph.D Psy., Agra Uni. Agra

उद्दिष्ट

- १) किती आणि कोणत्या पातळीवर बुद्धिमत्ता, चिंताग्रस्तता व आकांक्षा पातळी यांचा सर्जनशीलतेशी संबंध आहे याचा अभ्यास करणे.
- २) बुद्धिमत्ता, चिंताग्रस्तता व आकांक्षा पातळी ही सर्जनशीलतेशी कितपत व कोणत्या पद्धतीने परिणाम घडवून आणते याचा शोध घेणे.
- ३) सर्जनशीलतेचे तत्त्व हे बुद्धिमत्ता, चिंताग्रस्तता व आकांक्षा पातळीशी कसे निगडित आहे याचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

- १) बुद्धिमत्ता, अत्युच्च चिंताग्रस्तता व आकांक्षा यांचा सर्जनशीलतेशी व तिच्याशी संबंधित घटकाशी जसे साहजिकता, लवचिकता, पृथगात्मकता, दृश्य बुद्धिमत्ता इत्यादी बाबींशी सार्थ सकारात्मक संबंध दिसून येतो.
- २) चिंताग्रस्तता ही सर्जनशीलतेशी सकारात्मकदृष्ट्या सहसंबंधित असते.
- ३) आकांक्षा ही सर्जनशीलता व तिच्या घटकांशी संबंधित होती. ती पृथगात्मकतेशी चांगल्या रितीने व सर्जनशीलतेशी पूर्णांशाने सहसंबंधित होती. तथापि ती साहजिकता व लवचिकता यांच्याशी सहसंबंधित नव्हती.
- ४) बुद्धिमत्ता, चिंताग्रस्तता व आकांक्षा यामुळे सर्जनशीलता व तिच्या घटकाची आंशिकदृष्ट्या व स्वतंत्रपणे निर्मिती झाली.

३६) बन्सी बिहारी पण्डित (१९९७)

"शिक्षकांच्या संगणक अभिवृत्तीचा अभ्यास करणे"

- पीएच.डी. शिक्षण, जळगाव विद्यापीठ, जळगाव.

उद्दिष्टे -

- १) शिक्षकांच्या संगणक अभिवृत्तीचा शोध घेणे.
- २) शिक्षकांच्या बोधात्मक संगणक अभिवृत्तीचा शोध घेणे.
- ३) शिक्षकांच्या भावात्मक संगणक अभिवृत्तीचा शोध घेणे.
- ४) लिंगभेद, विद्याशाखा आणि संगणक साक्षरता या चल घटकांमुळे शिक्षकांच्या संगणक अभिवृत्तीत, बोधात्मक संगणक अभिवृत्तीचा व भावात्मक संगणक अभिवृत्तीत सार्थक फरक आढळतो काय याचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष -

- १) पुरुष आणि स्त्री शिक्षकांची संगणक अभिवृत्ती अनुकूल आहे.
- २) संगणक अभिवृत्तीवर लिंगभेद व विद्याशाखेचा परिणाम दिसून येत नाही.
- ३) संगणक निरक्षर, शिक्षकांच्या तुलनेने संगणक साक्षर, शिक्षकांची संगणक अभिवृत्ती अधिक अनुकूल असते.
- ४) संगणक साक्षर गटांमध्ये स्त्री शिक्षकांच्या तुलनेने पुरुष शिक्षकांची संगणक अभिवृत्ती अधिक अनुकूल असते.

३७) Arora, R.K. (1992)

"Interactional effect of creativity and intelligence on emotional stability, personality adjustment and academic achievement"

- Indian Education Review

उद्दिष्ट्ये -

- १) सर्जनशीलता आणि बुद्धिमत्ता यांच्यातील आंतरक्रियेचा भावनिक स्थैर्य व्यक्तिमत्त्व समायोजन आणि शैक्षणिक संपादन यावर होणाऱ्या प्रभावाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष -

- १) उच्च सर्जनशील उच्च बुद्धिमत्ता असणारा गट हा इतर तीन सर्जनशील, बुद्धिमत्ता गटापेक्षा सार्थक दृष्ट्या उच्च भावनिक धैर्याशी संबंधित होता.
- २) ज्यांच्यामध्ये दोन्ही एक केंद्री व बहुकेंद्री विचार करणारे व क्षमता असणारे व्यक्ती हे इतर विविध सर्जनशील बुद्धिमत्ता गटापेक्षा जास्त समायोजन साधणारे आढळले.
- ३) उच्च बुद्धिमत्तेच्या सर्व समुहामध्ये निम्नबुद्धिमत्ता समुहाच्या तुलनेत अधिकतर संपादन आढळून झाले.

३८) Kaur, M. (2001)

"Self-concept in Relation to intellectual variables"

- Journals of Educational Research and Extension.

उद्दिष्ट्ये -

- १) ग्रामीण व शहरी शाळेतील स्व-संकल्पनातील मूल्य आणि बुद्धिमत्ता सर्जनशीलता शैक्षणिक संपादनातील संबंधाचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष -

- १) शहरी तसेच ग्रामीण भागात बुद्धिमत्ता, सर्जनशीलता या चालाचा स्व-संकल्पनेशी धनात्मक सार्थक संबंध दिसून आला.
- २) स्व-संकल्पनेच्या तुलनेत बुद्धिमत्ता आणि सर्जनशीलतेचा उच्च संपादनावर औपचारिकरित्या साहचर्यात्मक प्रभाव दिसून आला.

३९) **Paigaonkar, A. (1978)**

"The Use of Mass Media for Second Language Teaching in India with special reference to Radio and Television"

Ph.D. Edu., Pune, University. Pune

Objectives :

- 1) To take a survey of the availability of English and Hindi teaching programmes through the mass media in India.
- 2) To see how far the principles of linguistics, the principles of psychology of learning and considerations about the socio-cultural conditions of the learners were used in preparing English and Hindi lessons for the mass media.
- 3) To see if there was an attempt to use the potentials of each mass medium while preparing English and Hindi lessons and to what extent they were utilized.
- 4) To find out facts about the conditions in which planning, preparation and evaluation of English and Hindi lessons for the mass media took place.
- 5) To see how English and Hindi programmes over the mass media were being utilized by teachers and pupils.

Findings :

- 1) Script-writers and subject experts of radio and TV lessons for schools had the knowledge about the principles of linguistics and pedagogy but did not have the training needed to use the media potentials. This was reflected in the actual lessons produced. English lessons through the newspaper and Hindi on radio for general public did not reflect such knowledge and training of their producers.
- 2) Teachers in the schools of Pune, Bombay and Delhi lacked awareness of the principles of linguistics and their application to second language learning. No training was available to them from any source. A few Bombay and Delhi teachers were exposed to some orientation because of user-teacher courses and on the spot evaluation meetings. This, however, covered very few teachers.
- 3) Teachers were generally aware of the second language teaching programmes over the mass media, with the exception of lingua phone records.
- 4) Rural teachers were more aware of the radio as an available medium of teaching second languages than their urban counterparts, but the situation was reverse in the case of the rest of the mass media.

४०) **Krishanan, S.S. (1983)**

"Development of Multimedia Package for Teaching a Course on Audio-Visual Education"

Ph.D. Edu., MSU Uni. Baroda

Objectives :

- 1) To develop a multimedia package for teaching a course on audio-visual education for the instructor training programme.
- 2) To find the effectiveness of the multimedia package in terms of achievement of trainees and change in attitude of the instructor trainees towards the multimedia package.
- 3) To study the feasibility of the multimedia package in terms of time and cost for the instructor training programme.

Findings :

- 1) Ninety-eight percent of the trainees obtained more than 80 percent of the marks on the final post-test.
- 2) The mean percentages of the post-test scores varied from 81.41 to 90.46.
- 3) The mean gain in the total scores for all the modules was found to be significant at 0.01 level.
- 4) The mean gain scores of knowledge, comprehension and higher mental abilities were found to be significant at 0.01 level.

- 5) The mean attitude change was found to be significant at 0.01 level.
- 6) The achievement of trainees and their language ability were found to be positively related at 0.01 level of significance.
- 7) The feasibility of the multimedia package was established in terms of cost involved in reproduction of the various resource materials and the time scheduling in an actual institutional set-up.

४१) Seth, Indu. (1983)

"A Study of the Effectiveness of Educational Television on the Educational Development of Primary School Children"

Ph.D. Edu., MSU Uni., Baroda

Objectives :

- 1) To inquire into the effects of educational television (ETV) on the educational development of primary school children in terms of language development, acquisition of information related to ETV programmes and scholastic achievement.
- 2) To study the effect of intervention programmes, that is, pre-telecast and post-telecast activities to be conducted by teachers along with ETV on the educational development of primary school children in terms of the above-mentioned dimensions.

- 3) To provide feedback to administrators and producers on different aspects of ETV programmes. The ETV programmes under study were those produced by Delhi Doordarshan.

Findings :

- 1) Language development of children exposed to ETV was higher than those not exposed to ETV. Language development among children exposed to ETV along with intervention programmes was higher than those exposed to ETV alone and those not exposed to ETV.
- 2) The ETV group was found higher on acquisition of information related to ETV programmes than the non ETV group. The ETV group with intervention was found higher on acquisition of information related to ETV programmes than those exposed to ETV alone and those not exposed to ETV.
- 3) The scholastic achievement of students exposed to ETV programmes along with intervention was higher than the ETV and the non ETV groups.

૪૨) Munther, Mohammed. (1999)

"Development of Computer Assisted English Language Teaching for Standard VIII Students"

Ph.D. Edu., MSU Uni., Baroda,

Objectives :

- 1) To develop a computer assisted English language teaching programme for standard VIII Gujarati medium students.
- 2) To study the effectiveness of the computer assisted English language teaching programme on student achievement in terms of vocabulary, grammar and comprehension by taking pre-test scores and IQ as covariates.
- 3) To study the effectiveness of the computer assisted English language teaching programme on the experimental group student's achievement in vocabulary, grammar and comprehension with respect to their intelligence, motivation and attitude.
- 4) To study the attitude of the students towards the usefulness of the computer assisted English language teaching programme.

Findings :

The study reveals that when the computer is used to its full potential, it can help the students achieve more in learning vocabulary, grammar and comprehension to the learners with different IQ, motivation and attitude. It helps the students learn better because it provides them with a lot of freedom and responsibility to learn at their own pace. The students were found to have +ve attitude towards computer assisted English language instruction.

୪୩) **Samal, Yashobanta (2000)**

"Effectiveness of the School Broadcast Programmes of All India Radio (AIR) and Educational Television (ETV) Programmes of Doordarshan with reference to school achievement of the learners."

Ph.D. Edu., Utkal Uni. Bhubaneswar

Objectives :

- 1) To study the achievement of primary school students on ETV programmes.
- 2) To study the reaction of primary school teacher on ETV programmes.
- 3) To study the reaction of the students on ETV programmes.
- 4) To study the achievement of primary school students on school broadcast programmes.
- 5) To study the reactions of primary school teachers on school broadcast programmes.
- 6) To study the reaction of the students on school broadcast programmes.

Findings :

- 1) ETV and school broadcast programmes have been found to have positive effect on school achievement of pupils.

- 2) There have been found mixed reaction of students and teachers regarding contents and presentaion of the ETV and school broadcast programmes.
- 3) It is really a matter of concern that none of the schools was found utilizing the ETV and school broadcast programmes in an institutionalized manner.

४४) Santoshkumar (1999)

"A Study of Mental Health of the Pupil-Teachers in Relation to their Scio-economic Conditions and its influence on their teaching competency"

Ph.D. Edu., Nagpur University, Nagpur

Objectives :

- 1) To study relationship between mental health of the pupil-teachers and their socio-economic conditions.
- 2) To study relationship between mental health of the pupil-teachers and their teaching competency.
- 3) To study relationship between socio-economic condition of the pupil-teachers and their teaching competency.
- 4) To study the influence of mental health and socio-economic conditions and their joint influence on teaching competency of the pupil-teachers.

Findings :

- 1) There will be significant correlation between mental health of the pupil-teachers and their socio-economic conditions.
- 2) There will be significant correlation between mental health of the pupil-teachers and their teaching competency.
- 3) There will be significant correlation between socio-economic conditions of the pupil-teachers and their teaching competency.
- 4) The pupil-teachers with high mental health and with high socio-economic conditions will be significantly better in teaching competency than the pupil-teachers.
  - a) with high mental health and low socio-economic conditions.
  - b) with low mental health and high socio-economic conditions.
  - c) with low mental health and low socio-economic conditions.

४५) Patil, Anil Tanaji (1978)

"Development of Multimedia Instructional System on Computer Education for B.Ed. Pupil Teachers"

Ph.D. Edu., Shivaji University, Kolhapur

Objectives :

- 1) To analyze the conventional approach of teaching computer education.

- 2) To plan multimedia instructional system for computer education.
- 3) To design and construct multimedia instructional system for computer education.
- 4) To test the effectiveness of the constructed multimedia instructional system.
- 5) To compare the effectiveness of constructed multimedia instructional system with the conventional system of instruction.
- 6) To validate multimedia instructional system in terms of their effectiveness over conventional system of instruction.

Findings :

- 1) The present setting of teaching of computer education B.Ed. Colleges was found unsatisfactory.
- 2) It was found feasible to design, develop and implement a computer based multimedia instruction system for the computer education.
- 3) No significant difference was found between the performance of the pupil-teachers of control and experimental group on pre-test.
- 4) Significant difference was found between the performance of the pupil-teachers of control group and experimental group on post-test.

- 5) Significant difference was found between the performance of the pupil-teachers of control group from pre-test to post-test.
- 6) There is significant difference between the performance of the pupil-teachers of experimental group from pre-test to post-test.
- 7) There is significant difference between the gains in achievement in terms of scores in pre-test to post-test of the pupil-teachers from pre to post test.
- 8) There is significant difference between the performance of the pupil-teachers from control and experimental groups in retention test.
- 9) It is an interesting and appealing study, which has very evidently demonstrated its utility.

४८) **Dagaur, B.S. (1982)**

"A study of Relationship between Anxiety and Creative thinking."

Ph.D. Edu., Delhi Uni. Delhi

Objective :-

- i) To study the relationship between anxiety and neuroticism.
- ii) To verify flyspecks claim of orthogonality of relationship between the three dimensions of personality extraversion neuroticism and psychotics.

- iii) To study the nature of distribution of anxiety psychotics, extraversion and neuroticism.

Findings :-

- i) Individuals at different levels of anxiety did not give identical or similar creative responses. As regards originality the scores at the low level of anxiety were quite low but at the high and average levels of anxiety were significantly higher.

४९) Agache, C.D. (1991)

"A psycho-social study of the mental health of players and non-players."

Ph.D. Psy., Ravishankar Uni. Raipur

Objectives :

- 1) To study the relationship between mental health neuroticism, extraversion and intelligence.
- 2) To study the extent of the main effect of personality dimensions, sex and participation in games and sports on the mental health of players and non-players.

Findings

- 1) Psychoticism and neuroticism were significantly negatively related to mental health.

- 2) Extraversion was positively related to mental health.
- 3) Players were more healthy than non-players. Participation in physical exercise contributed to positive mental health, however the degree of this contribution was moderated by the personality of individual.

२.७ प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण

या प्रकरणात प्रस्तुत संशोधन विषयाशी संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतलेला आहे. आढावा घेतांना संशोधनाशी संबंधित उद्दिष्ट्ये व निष्कर्षाचा अभ्यास केलेला आहे. पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतल्यानंतर लक्षात आले की, मानसिक आरोग्य, व्यक्तिमत्त्व, बुद्धिमत्ता या संबंधित बरीच संशोधने पूर्वी झालेली आहेत. परंतु विषयाशी तंतोतंत जुळणारे संशोधन झालेले नाही. संशोधिकेने संशोधनाकरिता घेतलेले न्यादर्श जनसंख्या ही पूर्वीच्या संशोधकापेक्षा पूर्णपणे वेगळी आहेत, करीता हे संशोधन पूर्वी झालेल्या संशोधनापेक्षा भिन्न आहे.

यापूर्वी झालेल्या संशोधनात विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता, मानसिक स्वास्थ्य आणि शैक्षणिक संपादनूक यावर प्रसार माध्यमाचा होणाऱ्या परिणामाचा कुठेच विचार केलेला नाही. प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता, मानसिक स्वास्थ्य आणि शैक्षणिक संपादनूक यावर प्रसार माध्यमाचा होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. कारण की विद्यार्थी हे कौमार्यावस्थेतील असल्यामुळे त्यांचा हा काळ खूप महत्त्वाचा असतो. सामान्यतः माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी हा १४ ते १६ वयोगटातील असल्यामुळे या वयात त्यांच्या भविष्याला एक वेगळी दिशा मिळणार असते.

आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग आहे. विद्यार्थ्यांना दिवसेंदिवस नवीन नवीन माहिती मिळत आहे. आजची शिक्षणप्रणाली ही विद्यार्थी केंद्रित आहे. आधुनिक काळामध्ये

शिक्षणामध्ये आमूलाग्र बदल घडून आलेले आहे. त्या सर्वांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर, बुद्धिमत्तेवर परिणाम होत आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होत आहे. त्याचप्रमाणे ह्या सर्वांचा परिणाम शैक्षणिक संपादनूक, मानसिक स्वास्थ्यावरही होत आहे. व्यक्तिनुसार, परिस्थितीनुसार, काळानुसार परिवर्तन होत चालले आहे म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता, मानसिक स्वास्थ आणि शैक्षणिक संपादनूक यावर प्रसार माध्यमाचा होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास नवीन दृष्टिकोनाने करण्यात आलेला आहे.

वरील विवेचनावरून लक्षात येते की, प्रस्तुत संशोधनाचे कार्यक्षेत्र आणि उद्दिष्ट्ये हे संबंधित क्षेत्रातील पूर्व संशोधनापेक्षा पूर्णतः वेगळे आहे.

संदर्भ सूची

- Burwani, Rupa G. (1991) : "An enquiry into the nature of self-concept in the area of competence and its impact on mental health and academic achievement.", Ph.D. Edu., Vishvabharti University, Calcutta.
- Pandey, R.N. (1980) : "Differences in Mental Ability among social classes.", Ph.D. Psy., DDU. Univ., Gorakhpur
- Toong, S. (1982) : "Vocational Aspirations in relation to creativity, Personality, Achievement and Socio-economic status of High school Students.", Ph.D. Edu., Pune Uni., Pune
- Choudhary, G.G. (1983) : "An Investigation into the Trends of Creative Thinking Ability of pupils of Age Group 11 to 13 + in relation to some Psycho-Socio correlates.", Ph.D. Edu., SP Uni. Gujrat.
- Dey, B. (1984) : "The Relationship of creativity to Intelligence and Academic Achievement of National Rural Talent Scholarship Awardees.", Ph.D. Edu., Utkal Uni., Bhubaneswar.
- Brar, S.S. (1987) : "Development of Creativity in relation to Intelligence among the School Children of 13 to 18 years Age.", Ph.D. Psy., G.N.D. Amrutsar Uni. Amrutsar
- Rajagopalan, S. (1988) : "A Study of Creativity of Secondary School Students in relation to classroom Climate, Achievement Motivation and Mental Ability.", Ph.D. Edu., Sp Uni. Anand

- Gupta, Krishna Kumari (1988) : "The Creative development of secondary school children in relation to Sex, Intelligence and Urban and Rural background.", Ph.D. Edu., Agra Uni., Agra
- Kaur, Parvinder (1992) : "Relationship among Creativity, Intelligence and Academic Achievement in different subject of X Grades.", Ph.D. Edu., Punjab Uni. Chandigarh
- रोकडे, मिना (२००५) : "कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, सामाजिक आर्थिक स्तर, शैक्षणिक चिंता, व्यक्तिमत्त्व समायोजन आणि शैक्षणिक संपादन यांच्या संबंधाचा अभ्यास", पीएच.डी., शिक्षणशास्त्र, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
- Bhaskaran, K. & Shukala, T.R. (1981) : "A socio psychiatric study of maladjusted school going children of Ranchi hospital for mental diseases, Ranchi.", (ICSSR Financed)
- Majid, A. (1984) : "A study of the various dimensions of mental health.", Ph.D. Edu., Ahmadabad Uni. Ahmadabad
- Prasanna, K.C.B. (1984) : "A Study of certain mental health variables associated with high and low achieving adolescents.", Ph.D. Edu., Kerala Uni. Kerala
- Bhattacharjee, M. (1985) : "The needs frustration, frustration-intolerant and mental health of adolescent girls studying in certain urban secondary school in West Bengal.", Ph.D. Edu., Calcutta Uni. Calcutta
- Anand, S.P. (1989) : "Mental health of high school students.", Indian Educational Review Vol. 24, No. 2

- Nanda, Ashok Kumar : "Mental health of adolescents.", Indian
(2000) Journal of Psychometry and Education,
2000, Vol. 31, No. 1
- Kasinath, H.M. : "Interactive effect of mental health of
(2003) school, school-adjustment and SES on
academic achievement.", Indian Journal of
Psychometry and Education, July 2003,
Vol. 34 No. 2.
- Bharadwaj, R.L. : "Vocational Interest as functions of
(1978) Creativity Components, Intelligence and
Socio-economic status among college-
going students.", Ph.D. Psy., Agra Uni.
Agra
- Singh, O.P. (1982) : "A study of Creativity in High School
students in relation to Intelligence and
Socio-Economics status.", Ph.D. Edu.,
Avadh Uni. Avadh
- Sharma, Girja : "Creativity An investigation into
Shankar (1988) personality correlates", Ph.D. Psy., Agra
Uni. Agra
- Josh., Renuka (1989) : "A study of creativity in relation to
personality, locus of control and
alienation", Ph.D. Psy., Punjab Uni.,
Chandigarh
- चव्हाण, सरिता (१९९२) : "व्यावसायिक महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या मूल्य, स्व-
संकल्पना, सर्जनशीलतेचा अभ्यास करणे", पीएच.डी.
शिक्षणशास्त्र, अजमेर विद्यापीठ, अजमेर
- काळे, वनिता (२००६) : "वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि शिक्षण महाविद्यालयातील
विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व, सर्जनशीलता व समायोजन यांचा
तुलनात्मक अभ्यास", पीएच.डी. शिक्षणशास्त्र, सं.गा.बा.
अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

- Bham, R.N. (1972) : "Deterioration in Interest as a function of Insecure Mental Health during and after the period of Certain Academic specialization.", Ph.D. Psychology, Kurukshetra Uni., Kurukshetra
- Magotra, H.P. (1981) : "Mental health as a correlate of intelligence education academic achievement and socio-economic status.", Ph.D. Education, Utkal Uni., Bhubaneswar
- Manjawani, E. (1990) : "Influence of home and school environment on the mental health status of children.", Ph.D. Home Science Shri Venkateshwara Uni., Gajraula
- Mohanty, S. (1992) : "Occupational stress and mental-health in executives : A comparative study of the public and private sectors.", Ph.D. Psy., Utkal Uni., Bhubaneswar
- Kamau, Catherine Wanjiku (1982) : "Burn out locus of control and mental health of teachers in the eastern provinces of Kenya.", Ph.D. Edu., Punjab Uni. Chandigarh
- झाडे, वैशाली घनश्याम (२००९) : "कौमार्यावस्था विद्यार्थ्यांमधील मानसिक स्वास्थ्य व बुद्धिमत्ता - एक अभ्यास", पीएच.डी. शिक्षणशास्त्र, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
- Ravinder (1977) : "The effects of state Trait Anxiety, Psychological stress and Intelligence and learning and Academic Achievement", Ph.D., Psy., Punjab Uni., Chandigarh
- Gupta, O.V. (1977) : "Intelligence, creativity, Interest and frustration as function of class Achievement, Sex and Age", Ph.D. Edu., Agra Uni., Agra

- Acharyulu, S.T.V.G. (1978) : "A Study of the Relationship among creative thinking, Intelligence and School Achievement", Ph.D., Psy., Utkal Uni., Bhubaneswar
- Mishra, S.P. (1978) : "A Comparative study of High and Low Achievers in Science, Commerce and Arts on creativity, Intelligence and Anxiety", Ph.D., Edu. Rajasthan Uni., Rajasthan
- Chadha, N.K. and Chandna, S. (1990) : "Creativity, Intelligence and Scholastic Achievement : A residual study", Indian Education Review, Vol. 25 (3).
- QURESHI, A.N. (1980) : "A Study of Creativity in Relation to Intelligence, Manifest Anxiety and Level of Aspiration of High School Girls", Ph.D. Psy., Agra, Uni., Agra
- पण्डित, बन्सी बिहारी (१९९७) : "शिक्षकांच्या संगणक अभिवृत्तीचा अभ्यास करणे", पीएच.डी. शिक्षणशास्त्र, जळगाव विद्यापीठ, जळगाव.
- Arora, R.K. (1992) : "Interactional effect of creativity and intelligence on emotional stability, personality adjustment and academic achievement", Indian Education Review
- Kaur, M. (2001) : "Self-concept in Relation to intellectual variables", Journals of Educational Research and Extension.
- Paigaonkar, A. (1978) : "The Use of Mass Media for Second Language Teaching in India with special reference to Radio and Television", Ph.D. Edu., Pune Uni. Pune
- Krishanan, S.S. (1983) : "Development of Multimedia Package for Teaching a Course on Audio-Visual Education", Ph.D. Edu., MSU Uni., Baroda

- Seth, Indu. (1983) : "A Study of the Effectiveness of Educational Television on the Educational Development of Primary School Children" Ph.D. Edu., MSU Uni., Baroda
- Munther, Mohammed. (1999) : "Development of Computer Assisted English Language Teaching for Standard VIII Students", Ph.D. Edu., MSU Uni., Baroda
- Samal, Yashobanta (2000) : "Effectiveness of the School Broadcast Programmes of All India Radio (AIR) and Educational Television (ETV) Programmes of Doordarshan with reference to school achievement of the learners.", Ph.D. Edu., Utkal, Uni. Bhubaneshwar
- Santoshkumar (1999) : "A Study of Mental Health of the Pupil-Teachers in Relation to their Socio-economic Conditions and its influence on their teaching competency", Ph.D. Edu., Nagpur Uni., Nagpur
- Patil, Anil Tanaji. (1978) : "Development of Multimedia Instructional System on Computer Education for B.ed. Pupil Teachers", Ph.D. Edu., Shivaji Uni., Kolhapur.
- Dagaur, B.S. (1982) : "A study of Relationship between Anxiety and Creative thinking.", Ph.D. Edu., Delhi Uni., Delhi
- Agache, C.D. (1991) : "A psycho-social study of the mental health of players and non-players.", Ph.D. Psy., Edu., Ravishankar Uni., Raipur